

3.6. Загальна характеристика різних типів заповідних територій

Заповідники – території, де охороняються еталонні природні комплекси з метою вивчення природного ходу справжніх природних процесів.

Об'єктами охорони в заповідниках служать як об'єкти, здатні до саморегулювання і самовідтворення (тобто такі, в яких різні трофічні рівні і блоки представлені настільки повно, що забезпечують природне протікання процесу обміну речовин та енергії), так і екосистеми, які відтворюються, але до саморегулювання і самовідтворення не здатні через недостатні розміри територій і сильний антропогенний вплив з боку оточуючих територій.

Вивчення закономірностей протікання природних процесів у складних системах може дати результати тільки за умов реєстрування стану цих процесів усіма можливими способами документування (опис, фотографування, кінозйомка, аналіз і використання різноманітних наукових методик тощо) в окремі моменти їх розвитку, а це вимагає безперервної науково-дослідної роботи, її спадковості в поколіннях. У зв'язку з цим **заповідники** – це регіональні науково-дослідні заклади зі штатом науковців і відповідним обладнанням, що забезпечує проведення багаторічних стаціонарних комплексних досліджень.

Наукові дослідження в заповідниках спрямовані на вивчення об'єктів природи та природних комплексів з метою обґрунтування методів раціонального природокористування, природоохорони, тощо.

На заповідних територіях забороняється всяка виробнича діяльність. Масові відвідування заповідників нефахівцями не дозволяються.

Навкруги заповідників та інших заповідних територій встановлюються охоронні зони, в межах яких господарська діяльність обмежується (допускаються лише такі її форми, які не завдають шкоди природним комплексам заповідників).

Заповідники мають велике значення як наукові заклади по вивченню природи. В них розробляються методи збереження, відновлення і раціонального використання цінних промислових тварин (соболя, бобра, оленя, лося тощо), багатьох видів птахів, відновлення дубових, букових, кедрових, горіхових та інших лісів. Заповідники вивчають зміни природних ресурсів у зв'язку з будівництвом гідротехнічних споруд і меліоративними заходами та іншими формами господарської діяльності.

Заповідники – виділені державою в установленому порядку території або акваторії, в межах яких є природні об'єкти, які становлять особливу екологічну, генетичну, наукову або культурну цінність (типові або рідкісні ландшафти, еталонні

ділянки природного середовища, рідкісні утворення, сукупності рослин і тварин з характерним генофондом тощо).

Заповідники беруться під охорону закону.

Більшість заповідників виконують функцію еталонів природи, тобто представляють типову репрезентативну місцевість з її рослинним і тваринним світом.

Заповідники в Україні – це науково-дослідні заклади, лабораторії в умовах природи, просвітницькі і культурні центри пропаганди і популяризації ідей охорони природи, заповідної справи, підвищення екологічної освіченості населення.

На території заповідників повністю забороняються будь-які види господарського використання природних ресурсів (мисливство, рибальство, вилов тварин, усі види лісовикористання, заготівля сіна, лікарських рослин, випасання худоби), застосування хімічних засобів (пестицидів, добрив тощо), шумові впливи (проліт низько літаків, проїзд автотранспортних засобів), руйнування місць життя тварин.

Всього у світі 10108 заповідників, у колишньому СРСР було 130 заповідників.

Заповідник – територія чи акваторія, на якій зберігається у природному стані весь її природний комплекс.

Заповідники виділяються як унікальні пам'ятники історії і культури, живої і неживої природи, з науковою метою – як резервати рослин і тварин.

Головні функції заповідників:

- збереження генофонду флори та фауни;
- охорона непорушених або мало порушених природних ділянок (еталонів природи);
- вивчення екології тварин та рослин;
- порівняння біогеоценозів заповідників з природними комплексами суміжних територій, на яких дозволена і ведеться господарська діяльність (для прогнозування можливих змін у природних системах під впливом діяльності людини).

Заповідники використовуються також як база науково обґрунтованої пропаганди охорони природи.

Біосферний заповідник (біосферний резерват) – найбільш характерна ділянка біосфери у різних географічних областях світу, яка охороняється.

У задачі біосферного заповідника входить збереження природних екосистем і генофонду даного регіону. На цій території проводиться постійне спостереження за змінами природного середовища за допомогою наукових приладів і на основі біоіндикаторів. При цьому можна фіксувати як загальнобіосферний фон, так і локальні зміни під впливом поблизу розміщених індустріальних об'єктів.

Біосферний заповідник має зоновану структуру: "ядро", або повністю заповідна територія; "буферна зона", що захищає "ядро" від антропогенного впливу; зона відновлення систем з регламентованою господарською діяльністю.

Для біосферних заповідників звичайно використовуються території заповідників, національних парків та інші території, що охороняються.

У 1973 році у зв'язку з початком робіт за Програмою ЮНЕСКО "Людина і біосфера" була висунута ідея створення всесвітньої системи біосферних заповідників як наукової бази цієї програми.

Теоретичною основою координованої роботи системи біосферних заповідників служить спеціально розроблена Міжнародною спільною охорони природи і природних ресурсів разом з ЮНЕСКО "класифікація біогеографічних провінцій", в якій 14 основних біомів об'єднують більше 200 географічних провінцій, що представляють різноманіття природних сукупностей Землі.

На початку 70-х років за домовленістю між бившим СРСР та США почали створюватись *біосферні заповідники*, завдання яких – зберігати ділянки біосфери, здійснювати контроль за всіма її елементами. Комплексність таких заповідників підвищується до максимального рівня. Це новий, принципово важливий крок у заповідній справі.

Перші біосферні заповідники були засновані в 1976 році, а станом на кінець 1996 року зареєстровано 252 біосферні заповідники (в 64 країнах світу), з них 18 знаходилось на території бившого СРСР. На території України є такі біосферні заповідники: Асканія-Нова, Чорноморський, Дунайський, Карпатський.

Національний парк – відносно велика територія: 1) де одна або ряд екосистем не змінені суттєво господарською діяльністю, де є види тварин і рослин, геоморфологічні об'єкти і місця мешкання спеціального наукового, просвітницького, рекреаційного значення або мальовничі ландшафти; 2) де центральна державна влада вжила заходів щодо запобігання або виключення можливості господарської діяльності в усьому районі і ефективно проводить у життя заходи щодо збереження екологічних, геоморфологічних і історичних рис, які обумовили її виділення; 3) де відвідувачам дозволений вхід за спеціальними умовами для натхнення, освіти, відпочинку та з культурною метою.

Відповідно до цього не слід вважати національним парком: 1) науковий резерват, який можна відвідати тільки за спеціальним дозволом (суворо охороняється природний резерват); 2) природний резерват, що керується приватним закладом або регіональним органом влади (провінційний парк і т.д.), якщо не існує будь-якого визнання або контролю з боку центрального органу влади; 3) спеціальний резерват за визначенням Алжирської конвенції 1968 року (резерват флори і фауни, для

дичини, притулок для птахів, геологічний або лісовий резерват і т.д.); 4) населені території, що експлуатуються, де ландшафтне планування і заходи щодо розвитку туризму призвели до створення рекреаційних зон, в яких контролюється промисловість і урбанізація, а відпочинок переважає над збереженням системи (природний регіональний парк, природний парк). Такі території, які, можливо, були засновані як "національні парки", повинні бути перейменовані.

Національний парк – велика територія або акваторія, де природа не зазнала впливу людини або де є привабливі для відпочинку ділянки окультуреної природи. Крім збереження ділянок території або акваторії у відносній недоторканості, національний парк призначений для організації відпочинку. Як синонім назви "національний парк" вживають також назви "*природний парк*" і "*народний парк*". За кордоном природний парк – естетично приваблива ділянка місцевості ("дикої" або окультуреної природи, у тому числі сільськогосподарських угідь), яку найменш суворо охороняють, призначена для відпочинку.

Перший у світі національний парк був створений у 1872 році у США.

Заповідник міжнародний – заповідник, що створюється на кордоні двох чи більше держав або в межах міжнародної акваторії, що не знаходиться під юрисдикцією якоїсь окремої держави. Такий заповідник створюється на основі міжнародної угоди. Хоча, на жаль, така форма заповідників лише обговорюється науковою громадою, але не впроваджена в життя.

Заповідник прикордонний – різновидність заповідника міжнародного. Заповідник прикордонний розташований по обидві сторони кордону між державами і створений на основі погодження й угоди між цими державами.

Заповідник еталонний – резерват, де не здійснюється ніяких втручань у розвиток природно-територіальних комплексів (поняття, близьке до поняття "біосферний заповідник").

Заповідна станція – ділянка різних розмірів, де природа охороняється у більш або менш недоторканому вигляді. До заповідних станцій відносяться ліси, узбережжя річок і морів, лісосмуги тощо.

Парк (лат. *parrius* – відгороджене місце чи територія) – ділянка для прогулянок, відпочинку, ігор тощо з природною чи насадженою рослинністю, алеями, водоймами. У XVIII столітті коштів на будівництво парків, насадження садів витрачалося більше, ніж на будівництво палаців.

Заповідний парк – територія з природою і частковою культурно зміненою рослинністю, що знаходиться під охороною держави.

Заповідні парки поділяють на:

- ботанічні сади;

- дендропарки;
- меморіальні парки;
- лісопарки зелених та курортних зон.

На території України охороняються 102 заповідні парки республіканського значення. Серед них широко відомі дендрологічні парки "Софіївка", "Олександрія", "Тростянець", "Веселі Боковеньки", "Нікітський ботанічний сад", ботанічний сад "Асканія-Нова".

Крім того, в Україні 731 заповідний парк місцевого значення.

Будучи майже повністю закритими для туризму, заповідні парки мають спеціально відведені території для екскурсій, де люди пересуваються за суворо визначеним маршрутом.

Ботанічний сад і дендрологічний парк – це територія, призначена для вирощування і вивчення різних рослинних організмів і їх угруповань у типових екологічних умовах.

Тут зберігаються колекції живих рослин, ведеться науково-педагогічна робота з ботаніки, рослинництва, селекції, декоративного садівництва, створюється насіннєвий фонд. На території цього рангу забороняється всяка діяльність, що хоч якоюсь мірою загрожує збереженню рослин.

Ботанічний сад – біологічні науково-дослідні заклади, де зібрані великі колекції представників місцевої, вітчизняної і зарубіжної флори з метою їх вивчення, культивування, акліматизації і створення нових форм. У Західній Європі перший ботанічний сад був створений у м. Салерно (Італія) в 1309 році. У Росії попередниками ботанічних садів були монастирські сади, аптекарські городи.

Дендропарк – парк ландшафтного типу, створений на базі природних ділянок лісу і штучного дендрарію. Вони мають у своєму складі систему мальовничих водоймищ (ставків, озер), печер, гротів, ротонд, альтанок, споруд садово-паркової архітектури. Дендропарки прикрашають фонтанами, каскадами. Вони є об'єктами туризму.

Дендрарій (арборетум) – дендрологічні колекції живих дерев і кущів, які можуть рости і зимувати в певній місцевості у відкритому ґрунті (не захищеному від морозів, снігу, злив тощо). Дендрарії мають наукове, культурно-просвітницьке і господарське значення. В Україні найбільш багаті дендрарії в Нікітському ботанічному саду, в Центральному республіканському ботанічному саду та в інших ботанічних садах.

Лісопарк – значна територія природного лісу, який звичайно знаходиться недалеко від великих населених пунктів або всередині їх, пристосований (окультурений) для масового відпочинку, спорту, розваг і задоволення культурних та естетичних потреб людей.

Заходи з окультурення лісопарків можуть обмежуватись проведенням доріжок, облаштуванням лавок для відпочинку або створенням спеціально продуманих

комплексів архітектури малих форм у поєднанні зі спортивно-оздоровчими закладами і спорудами. У лісопарках вживаються заходи щодо збагачення флори та фауни.

На території лісопарків можуть бути водойми.

Лісопарк значно поліпшує мікроклімат міст і захищає їх від впливу вітрів.

Меморіальні парки – парки, створені на честь знаменних подій, пов'язані з життям легендарних героїв, знаменитих людей.

Розрізняють меморіальні парки, створені на ознаменування історичних подій, – ювілейні парки перемог, підкорення космосу, народної боротьби тощо. Є меморіальні парки республіканські і місцеві. Серед республіканських парків найвизначніші: Парк Слави в Києві, Малаховий Курган на Сапун-горі в Севастополі, Курган Слави у Львові, Зелений пояс Слави в Одесі.

Є старовинні парки, пов'язані з життям видатних людей: Чернеча гора в Каневі.

Пам'ятники природи – окремі незамінні природні об'єкти, що мають наукове, історичне, культурно-естетичне значення: геологічні об'єкти, дуже старі й оригінальні дерева, екзотичні групи рослин, незвичайні джерела, водоспади, гейзери, печери, палеонтологічні об'єкти тощо. А також природні тіла і явища, часто пов'язані з якимись історичними подіями й особами, виділяються як природні території, що особливо ретельно охороняються. Звичайно вони мають невеликі розміри.

У залежності від унікальності, наукової та естетичної цінності пам'ятники природи поділяються на ранги державного або місцевого (краєвого, обласного, районного) значення.

Розрізняють пам'ятники природи ботанічні, геологічні, географічні, гідрологічні та ін., що мають особливе наукове, еколого-культурно-просвітницьке, естетичне й історичне значення. Тут заборонена всяка діяльність, що змінює природний стан, що руйнує або пошкоджує елементи пам'ятника природи.

Території, що особливо охороняються, – простір (територія, акваторія), який відзначається і виділяється цінністю об'єктів, що знаходяться в ньому, та явищ природного й антропогенного характеру (екосистем, гейзерів, пам'ятників садово-паркового мистецтва, інженерних споруд тощо).

Така територія звичайно знаходиться не тільки під охороною закону, але і під спостереженням спеціальних служб (єгерів, лісничих, наглядачів та ін.)

Екологічні стежки є своєрідною формою заповідних територій, поряд з охоронними функціями виконують освітні, просвітні, краєзнавчі, культурні та естетичні функції. Вони прокладаються по найкрасивіших, цікавих з наукової точки зору ділянках, які максимально зберегли свій природний стан ландшафту, рослин і тварин. На певній відстані цих екологічних стежок не дозволяється господарська діяльність і будь-яке будівництво.

Найдовша в світі екологічна стежка (понад 2000 км) прокладена в Аппалачах. Аппалачі – це гірська система Північної Америки, що з півночі в меридіанному напрямку перетинає Канаду та США. Довжина цієї гірської системи понад 2600 км, висота хребтів – від 1916 до 2037 м. Система складається з паралельних гірських хребтів, покритих хвойними, широколистяними та змішаними лісами з багатим різноманіттям рослинного та тваринного світу. Гори багаті на поклади кам'яного вугілля, нафти, газу, залізної руди, титану тощо.

В Англії створена екологічна стежка, що перетинає всю країну з півночі на південь. В Україні створена екологічна стежка довжиною 7 км, яка називається "Сонячна стежка" і починається біля Лівадійського палацу в Криму.

Заповідно-мисливське господарство – територія, де заборонено мисливство на звірів і птахів, але дозволено її господарське використання і регулюється чисельність тварин.

Існують заповідно-мисливські господарства регіонального та місцевого значення. На їх території проводяться біотехнічні заходи, що сприяють відтворенню і збільшенню чисельності цінних мисливських звірів і птахів і їх розселенню по інших районах, вивчаються природні умови місць їх життя, охороняються види рідкісні та зникаючі.